



SLU

Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU)
15 hp

Plats och minne

Marta Vännman

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap, SLU Alnarp

Landskapsarkitektprogrammet

2010-03-26

SLU

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap

Program/utbildning: Landskapsarkitektprogrammet

Examen: kandidatexamen

Titel (sve): Plats och minne

Titel (eng): Place and Memory

Ämne: Landskapsarkitektur

Nyckelord: plats, platsupplevelse, tid, minne, kollektivt minne, förändringsprocess, platsbundna minnen.

Författare: Marta Vännman

Handledare: Jenny Nord, Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp

Examinator: Åsa Klintborg Ahlklo, Område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp

Kurskod: EX0378

Kurstitel: Skriva om landskap

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: Grund C

Ort, månad, år: Alnarp, april, 2010

Serie: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten

Bilden på framsidan är skapad av författaren.

Sammandrag

Genom litteraturstudier undersöks plats som begreppet och minne som fenomen. Uppsatsen undersöker hur vi tänker om plats och hur vi upplever och förhåller oss till plats. Minne diskuteras både som personligt och kollektivt minne.

Plats är en stark källa till minnen. När vi återvänder till en plats, känner vi inte bara igen platsen själv, utan vi kommer även ihåg saker som vi gjorde här, vi minns personer som vi träffade och även de tankar som passerade genom vårt medvetande när vi var här förut. I minnet som väcks när vi åter besöker en plats finns delar av oss själva bevarat. Tidigare händelser bevaras i minnet vilket skapar en relation mellan det som varit och det som är mellan individen och platsen. Vilka minnen som finns till en plats är inte synligt och i en förändringsprocess kommer de platsbundna minnena att påverkas.

Den här uppsatsen vill belysa minne som en aspekt av landskapsarkitektur.

Nyckelord: plats, platsupplevelse, tid, minne, kollektivt minne, förändringsprocess, platsbundna minnen.

Abstract

Place as a concept, and memory as a phenomenon is researched through literature studies. The essay investigates how we think about place and how we experience and relate to it. Memory is discussed both as personal memory and collective memory.

Place is a strong source of memory. When we return to a place, we recognize not only the place itself, but also the things we did there, the people we met and the thoughts passing through our mind when we last were there. Pieces of ourselves are stored in the memories awaken when we revisit a place. Earlier events are stored in our memories and creates a relationship between the past and present, between an individual and a place. The memories tied to a place are invisible but will be affected in the process of changing that place.

This essay wants to highlight memory as an aspect of landscape architecture.

Keywords: Place, the experience of place, time, memory, collective memory, process of change, place bound memories.

Förord

Jag vill framföra ett varmt tack till min handledare Jenny Nord för stöd och vägledning. Att skriva uppsats är en konst, inte helt enkel att bemästra.

Tack till kursledare Anna Jakobsson för flexibilitet och assistans då jag inte kunde vara på plats.

Jag vill tacka Sabina Jallow för att hon tagit hand om mig så fint, med en vän som du klarar man även det som känns svårt.

Tack Tomas för support både själsligt och praktiskt.

Det har varit spännande att få ett, för mig nytt, sätt att tänka på kring landskapsarkitektur.

Marta Wännman, Stockholm, 25 mars 2010

Innehållsförteckning

Abstract

Sammanfattning

Förord

Inledning	6
Bakgrund	6
Mål och syfte	6
Material och metod	7
Avgränsningar	7
Plats och minne	8
Plats	9
Om plats och rum	9
Om fel plats	10
Om platsanknytning	11
Om att uppleva plats	13
Om tiden	14
Minnet	15
Om hur vi minns	15
Om kollektivt minne och personligt minne	15
Minnets plats	18
Om de platsbundna minnena	19
Om att undersöka plats	20
Förändring	22
Avslutande reflektion	24
Referenser	25
Internet	25
Filmer	25
Tryckta källor	26

Inledning

Bakgrund

Det finns platser som jag känner som mina, en bänk dit jag går och dricker kaffe, en klippa där jag badar på sommaren, gatan där jag växt upp.

Det finns platser som jag förknippar med personer. Jag vill att dessa platser alltid ska finnas kvar så att jag genom att vara där får vara tillsammans med någon som kanske inte längre går att träffa.

Det finns platser som jag förknippar med min barndom. Där får gärna tiden stå stilla.

Det finns platser jag inte besöker för att de får mig att minnas.

Många av de platser jag har speciella minnen till kan jag inte själv bestämma över, de lever vidare och förändras vare sig jag vill det eller inte.

Jag vill öka min förståelse för det i landskapet som inte går att se eller att ta på. Det som finns och utgör mycket av en plats utan att egentligen finnas där. En av dessa företeelser är de minnen som vi har till platser och de minnen som väcks i oss när vi besöker en plats. Att jag vill undersöka minnet har att göra med mitt liv och hur viktigt minnet har kommit att bli för mig.

Uppsatsen skriver jag under landskapsarkitektutbildningens tredje år i kursen Skriva om landskap.

Mål och syfte

Syftet med uppsatsen är att undersöka, försöka förstå och reflektera kring, samband mellan minne och plats. Målet är att belysa minnet som en viktig aspekt av landskapsarkitektur och visa hur vi som landskapsarkitekter kan förhålla oss till denna i en förändringsprocess. Jag vill med den här uppsatsen ge ett sätt att tänka i förändringssituationer då platser som håller minnen påverkas.

Material och metod

Uppsatsen grundar sig huvudsakligen på tvärvetenskapliga litteraturstudier som på olika sätt behandlar minne och plats. För att undersöka plats har jag främst använt mig av Yi-Fu Tuan, Edward Relph och Gunnar Sandin. Minnet har jag undersökt genom Frances A. Yates, Maurice Halbwachs, Paul Connerton och Pierre Nora i huvudsak. *Plats och minne* utgör uppsatsens första del. Uppsatsens andra del *Minnets platser* är en diskussion om relationen mellan minne och plats. Förutom litteraturstudier har jag tittat på konstnärliga och publika projekt som arbetar med minnen för att undersöka samband i förhållande till plats. Ingmar Bergmans Smultronstället och Chris Markers *La Jetée* är två filmer som varit viktiga inspirationskällor i undersökningen.

Jag har låtit mina egna upplevelser och erfarenheter belysa och exemplifiera litteraturstudierna.

Avgränsningar

Jag har valt att skriva om minnen till de vardagliga platserna, med det menar jag de platser som finns överallt i landskapet och inte de vars huvudfunktion är att vara en minnesplats.

När man skriver en uppsats av det här slaget räcker varken tiden eller utrymmet till att täcka in alla de aspekter av och teorier om det valda ämnet. Jag har varit översiktlig i min undersökning.

Plats och minne

The past lives on in art and memory, but it is not static: it shifts and changes as the present throws its shadow backwards. The landscape also changes, but far more slowly; it is a living link between what we were and what we have become. This is one of the reasons why we feel such a profound and apparently disproportionate anguish when a loved landscape is altered out of recognition; we lose not only a place, but ourselves, a continuity between the shifting phases of our life.¹

¹ Drabble, 1979. Sid. 270.

Platsen

Om plats och rum

Enligt den Europeiska landskapskonventionen definieras ett landskap som ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer.²

Humangeografen Yi-Fu Tuan skriver att vad som från början är odefinierat rum blir till plats då vi lär känna det bättre och skänker det värde. När rum känns helt välbekanta för oss har de blivit plats, som när det främmande rummet vänds till att bli grannskap. Rum och plats definieras av varandra, från platsens säkerhet och beständighet blir vi medvetna om rummets öppenhet och frihet men även om det hot som denna öppenhet inte kan skydda oss ifrån. Rummet tillåter rörelse och platsen är en paus, varje paus i rörelsen gör det möjligt för en position att förvandlas till en plats, platsen är ett objekt där man kan vistas. Rörelser är ofta riktade mot eller från objekt och platser. Därför kan rum på olika sätt upplevas som den beroende placeringen av objekt eller platser; som avståndet och volymerna som separerar eller länkar samman platser; och mer abstrakt som området definierat av ett nätverk av platser.³

Vår känsla för plats är ett biologiskt svar till den omgivande fysiska miljön och en kulturell skapelse, därmed varierar vår känslighet för plats⁴. Under uppväxten byggs barndomens territorium ut. Antropologen Marc Augé menar att detta territorium inte bara är ett resultat av våra egna vandringar och personliga minnen utan även ett socialt mönster, i stort bestämt av våra föräldrar, som de i sin tur har skapat från sin historia.⁵



Figur 1. Barn på vandring. Teckning: Marta Vännman

Som barn hade jag många platser. Jag hade flera olika platser på gården och i parken. Min värld var mycket mindre då än den är idag, kanske var det därför jag hade flera olika platser där jag idag tycker att det bara är en plats.

2 http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/europeiska_landskapskonventionen.html

3 Tuan, 2003 (1977). Sid. 6-12, 136.

4 Tuan, 2003 (1977). Sid. 5.

5 Augé, 2002. Sid. 5.

Tuan menar att plats förekommer i olika skala, favorit fåtöljen kan vara en plats och hela världen kan vara en plats⁶. Gunnar Sandin säger i sin avhandling att en plats formas då någon verkar i den⁷. Som barn verkar man på ett annat sätt i sin omgivning, genom leken skapar man sig platser. Jag tror att vuxna många gånger inte ser dessa platser, de förstår inte hur viktiga just de där grenarna eller de där ihopsamlade löven är. En vuxen kan inte känna en plats så som ett barn känner en plats då barnets upplevelse av världen är mer sinnlig än den vuxnes⁸.

Det fanns en lekplats på Långholmen vid Karl Hälls gård i Stockholm som vi brukade gå till med dagis. Det var en spännande plats, här fanns uppförstorade möbler och klätterställningar omgivna av branta klippor. Jag tänkte på den här platsen en dag och undrade hur det såg ut där idag, jag kan inte minnas att jag besökt platsen senare i livet. Vid mitt återbesök kunde jag först inte känna igen mig för det såg så annorlunda ut. Allt som kunde visa på att här funnits en lekplats var borta. Den förändring som skett var stor och mycket av det som varit platsens innehåll var borta, även om jag varit där många gånger så hade jag svårt att säga om jag kommit rätt. I det här fallet var platsen förändrad på det sätt att någonting hade försvunnit, platsen hade inte fått en ny funktion, den var inte omskapad. Hade så skett skulle jag kanske inte ha känt att minnet av lekplatsen ändå låg kvar där på platsen. Nu kan mitt minne av vad som tidigare fanns här göra att platsen fortfarande på ett sätt är den där lekplatsen.

Sandins förklaring att en plats utgörs av dem som använder platsen⁹, eller inte använder platsen, är viktig. En plats kan inte vara full av liv i sig själv och inte heller livlös. Platsens modalitet är beroende av användning och omhändertagande.

Om fel plats

I mitt sökande efter definitioner för plats har jag stött på olika begrepp för det som av olika anledningar har en annan benämning, geografen Edward Relph använder termen *Placelessness*¹⁰, Sandin använder begreppet *non-places*¹¹. Den återkommande motsättning är ofta plats som genuin, autentisk, levande och *placelessness* som karakteriseras av anonymitet, brist på liv, ”ful” arkitektur och exploatering¹².

I arkitekturen har plats förståtts kognitivt, semantiskt, geografiskt, politiskt och emotionellt som något separat från *non-places* av olika slag. Sandin definierar *non-places* som en platslik egendom, alltså egentliga platser, men som av olika anledningar inte anses vara platser i vår definition. Som *non-places* har ofta förortsutbredning, glömda bakgårdar, köpcentrum, flygplatsterminaler och områden vid motorvägar benämnts. Sandin menar dock att som platser för personligt engagemang eller produktion kan dessa områden ses annorlunda. Var stadsplaneraren eller den välordnade grannen ser ett problem kan den vanlige promeneraren eller besökaren finna det perfekta rekreativsområdet.¹³

6 Tuan, 1977. Sid. 149.

7 Sandin, 2003. Sid. 12.

8 Tuan, 1977. Sid. 185.

9 Sandin, 2003.

10 Relph, 1976. Sid. 6.

11 Sandin, 2003. Sid. 7.

12 Sandin, 2003. Sid. 22.

13 Sandin, 2003. Sid. 7-8, 23.

Som jag förstår det så menar Relph att viktiga platser försvinner när standardiserade landskap skapas. Vår upplevelse av och identifikation med platser försvagas och vi får en mindre autentisk attityd till plats, *placelessness*.¹⁴ Dolores Hayden menar att begreppet *placelessness* är missvisande då man pratar om dåliga platser, en parkeringsplats eller ett köpcenter är fortfarande en plats även om den har blivit skadad av oförsiktig utveckling¹⁵.

Konsthistorikern Miwon Kwon menar att en plats som är *fel* oftast ses som en plats där man inte hör hemma, som är okänd, svårorienterad eller till och med hotfull. Den här formen av stressande förhållande till plats tros vara förödande för personens förmåga att utgöra sammanhängande självkänsla och tillhörighet i världen. Författaren tar dock upp att vi på en plats som är *fel* kan lära känna oss själva och vår identitet.¹⁶

Det finns platser som jag inte tycker om. Platser som har minnen av hemska händelser kopplade till sig kanske man aldrig kan förändra så att de blir någonting annat. En plats för en katastrof kommer att överkuggas av den händelsen så länge som minnet finns kvar men det betyder inte att platsen i sig är dålig, för någon som inte har samma minnen kan platsen betyda någonting annat. Jag anser inte att det finns *non-places*¹⁷, vilket också stöds av landskapskonventionen¹⁸, då många av dessa dåliga eller *fel* platser är människors hem. Vår känsla för plats är delvis en kulturell skapelse¹⁹. Ett område vid en motorväg kanske inte uppfattas som en plats på samma sätt som ett torg men de Bombaybor som har den platsen som hem är troligtvis av en annan uppfattning. Vad som är en bra eller en dålig plats är enligt mig en subjektiv bedömning.

Om platsanknytning

Tuans begrepp *topophilia* är den mänskliga kärleken till en plats. Det är det emotionella band mellan människa och plats eller omgivning. Som koncept är *topophilia* diffust men som personlig erfarenhet är det levande och konkret. Begreppet kan i vidare mening inkludera all mänsklig tillgivenhet till omgivningen och variera i skala från att omfatta hemmet till världen. De känslor vi har för en plats, för att vi bor där, för att vi har minnen kopplade till den eller för att vi arbetar där, är ofta bestående och inte alltid så enkla att förklara. Medvetenhet om det som skett innan är ett viktigt element i kärleken till en plats.²⁰

Vissa omgivningar har en oemotståndlig kraft att väcka *topophila* känslor hos oss, även om omgivningen inte är den direkta orsaken för *topophilia* genom att tillhandahålla sinnesförnimmelser av våra ideal²¹. Jag förstår det som att en plats kan påminna om en annan plats som vi tycker mycket om, därigenom tycker vi också om den nya platsen.

14 Relph, 1976. Sid. 6, preface.

15 Hayden, 1997 (1995). Sid.18.

16 Kwon, 2000. Sid. 42.

17 Sandin, 2003.

18 <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>

19 Tuan, 2003 (1977).

20 Tuan, 1974. Sid. 4, 93, 99.

21 Tuan, 1974. Sid. 113.

Även Relph fokuserar på människors identitet av och med platser. Relph listar sju kategorier från en hög känsla av tillhörande till ingen känsla av tillhörighet. När Relph talar om platsens identitet menar han här vad som skiljer en plats från andra platser. Han använder tre delar, platsens fysiska omgivning, dess aktiviteter, situationer och händelser och betydelsen för individen och gruppen, skapad genom människors upplevelser och avsikter i förhållande till den platsen.²²

För att förklara identitet till en plats använder Relph konceptet *insideness*, tillhörande, alltså graden av engagemang och delaktighet liksom hur fäst en person eller grupp är till en plats. En människa som känner tillhörighet med en plats, upplever sig snarare som här i stället för där, skyddad i stället för hotad, omsluten i stället för utsatt, lugn i stället för orolig. Relph menar att desto mer djupt tillhörande en plats någon känner sig, ju starkare kommer den personen identitets känsla med platsen bli. Motsatt kan en person känna sig fränskild eller fjärrad från en plats, denna form av platsupplevelse är vad Relph kallar *outsideness*, uteslutenhet. Konceptet uteslutenhet betyder att människor upplever någon form av delning eller separation mellan dem själva och omgivningen, exempelvis hemlängtan på en ny plats. Beroende på graden av tillhörande eller uteslutenhet får olika platser olika hög grad av identifikation bland grupper och individer. Den starkaste formen av tillhörighet är den vi oftast känner till vårt hem. Den starkaste formen av uteslutenhet är den som nyinflyttade kan känna i ett område eller känslan av att återbesöka sitt barndomshem efter en längre frånvaro och uppleva att platsen är inte längre är som man minns den.²³



Figur 2. Tillhörande, engagemang, delaktighet. Teckning: Marta Vännman

Landskapsplaneraren Ken Taylor menar att ett av våra djupaste behov är en känsla av identitet och tillhörande, en gemensam nämnare i detta är mänsklig vidfästning till landskap och plats. Landskap kan ses som en kulturell konstruktion i vilken vår platskänsla och våra minnen utgör en viktig del.²⁴ *Topophilia*²⁵ och tillhörande²⁶ är två begrepp som beskriver liknande känslor för plats. De är sådana platser som man tror styrker vår självkänsla och identitetsuppfattning²⁷. Platser som vi ofta befinner oss på och känner tillhörighet med får stor betydelse för oss och vi känner en identifikation med dessa platser²⁸.

22 Relph, 1976. Sid. 45-49.

23 Relph, 1976. Sid. 49-55.

24 Taylor, 2008. Sid. 1-2.

25 Tuan, 1974.

26 Relph, 1976.

27 Kwon, 2000. Sid. 42.

28 Tuan, 1974., Relph, 1976., Taylor, 2008.

Om att uppleva plats

Tuan skriver att uppleva är att lära. Vi agerar på det givna och skapar utifrån det givna och får därigenom en ökad kunskap. Det vi upplever som verklighet är en konstruktion av erfarenhet, känslor och tankar. Hur vi uppfattar och uppskattar omgivningen är därmed väldigt individuellt. Från barndomen lär vi känna platser genom våra fem sinnen och vår känsla för rum och plats utvecklas under livet. Med hörseln kan vi förstå varifrån ett ljud kommer och vi kan uppleva rumslighet, som ekot i ett tomt rum. Doft ger föremål och platser karaktär, de blir tydligare och lättare att känna igen och komma ihåg. Med huden kan vi känna form, struktur, temperatur och om någonting är mjukt eller hårt men huden kan inte känna avstånd. Den mänskliga handen är mycket känslig, vi kan känna och känna igen vår omgivning med våra händer. Smak, lukt, känsel och hörsel kan inte ensamma eller kanske inte heller tillsammans göra oss medvetna om en plats. Synen tillsammans med vår förmåga att höra, röra oss i och röra vid vår omgivning utökar vår känsla för rum. Sinnena påverkar ständigt varandra, smak fungerar nästan alltid tillsammans med känsel och lukt och om vi kan höra och känna lukten av någonting så kan vi oftast också se det.²⁹



Figur 3. Havet, tallarna, markmaterialet. Teckning: Marta Vännman

Det låter och känns olika att gå på asfalt, grus eller gräs. Det luktar olika om det just har regnat eller om vi går förbi ett blommande träd. Snö dämpar ljud och nattens tystnad förstärker de få ljud som ändå finns. Dofter och ljud kan även påminna oss om andra platser och andra tidpunkter. En vän berättade för mig att då hon slutade röka och hennes bedövade luktsinne vaknade började hon känna dofter igen. Hon gick förbi en blommande syren och doften fick henne att minnas sin barndoms syrenberså. Doften fick henne att minnas någonting som hon trodde att hon hade glömt.

Arkitekten Christopher Day menar att arkitektur är konsten att nära våra sinnen. Mestadels upplever vi saker genom våra yttre sinnen: syn, doft, smak, ljud, värme och beröring. Vi kanske inte går runt och tar på byggnader eller på markmaterialet men utan att vi tänker på det så berör vi dem med undersidan av våra fötter. Våra sinnen berättar för oss vad som är viktigt i vår omgivning. Delar av länders, städers och platsers individualitet beror på deras unika ljudlandskap, hur platser låter påverkar platsens karaktär.³⁰

29 Tuan, 2003. Sid. 9-12.

30 Day, 2004 (1990). Sid. 73-74.

Socialantropologen Paul Connerton skriver liksom Tuan att vår upplevelse av nuet är mycket beroende av vår kunskap om det som varit. Vi upplever vår nuvarande värld i en kontext som är sammanbunden med tidigare händelser och föremål och därmed referenser till händelser och föremål som vi inte upplever då vi upplever nuet. Vi har svårt att skilja vårt förflutna från det som är då det som varit påverkar hur vi upplever saker idag.³¹ Stadsplaneraren och arkitekten Kevin Lynch är också av den uppfattningen att ingenting upplevs helt ensamt, utan alltid i relation till omgivningen, både till de händelser som skett innan och minnet av tidigare upplevelser. I varje ögonblick finns där mer än ögat kan se och örat kan höra.³²

Beroende på vem man är och vad man tidigare har varit med om så påverkas upplevelsen av platsen³³. Genom att veta vilka vi själva är och varför vi ser och känner som vi gör kan vi lära oss att förstå vår egen upplevelse.

Om tiden

Dåtid och framtid behöver varandra. Framtiden inspirerar och dåtiden berättar. Städer som inte har någon historia har ofta sociala problem och det kan ta flera generationer innan de kommer på fötter. Konserverade historiska städer är inte mycket bättre.³⁴ En plats kan berätta om de som levde här tidigare i historien, den kan berätta om en värld som inte längre finns och vi kan lämna spår till dem som kommer efter.

Tuan beskriver relationen mellan tid och plats på tre sätt. Tid som rörelse eller flöde och plats som paus i nuet; tillhörighet med en plats som ett resultat av tid, ”it takes time to know a place”; och plats som tid gjord synlig, eller platser som minnesmärken över förgången tid.³⁵

Vår upplevelse av tiden skiftar. Barn och vuxna upplever inte tid på samma sätt, tio år för ett barn är inte samma sak som tio år för en vuxen. Likväl kan många år på en plats lämna relativt få minnen medan en stark upplevelse under ett ögonblick förändra våra liv. Det tar tid att skapa tillhörighet med en plats men karaktären och styrka i upplevelserna är mer avgörande än varaktigheten.³⁶

Våra förfäder var mycket medvetna om att de platser vi passerar påverkar vårt inre. Vanligtvis låg inte ingången till kyrkans i direkt anslutning till den livliga gatan utan efter en serie tröskelupplevelser som stödde den nödvändiga inre förberedelsen.³⁷

Tidigare händelser bevaras i minnet vilket skapar en relation mellan det som varit och det som är mellan individen och platsen. Det är en speciell känsla att gå på en gammal gata, husen har stått där över generationer och stenarna har trampats av alla dem som levde här innan mig.

31 Connerton, 1989. Sid.6.

32 Lynch,, 1960. Sid. 1.

33 Connerton, 1989, Tuan, 2003 (1977).

34 Day, 2004 (1990). Sid. 16.

35 Tuan, 2003 (1977) Sid. 179.

36 Tuan, 2003 (1977). Sid. 185, 198.

37 Day, 2004 (1990). Sid. 213.

Minnet

Om hur vi minns

*“Nothing tells memories from ordinary moments only afterwards do they claim remembrance on the count of their scar.”*³⁸

*”A great and most beautiful invention is memory, always useful both for learning and for life.”*³⁹

Frances Yates skriver i *The Art of Memory* om Aristoteles och hans tankar om minnet. Minnet tillhör samma del av själen som fantasin säger Aristoteles, minnet är en samling mentala bilder från känslomässiga intryck men med ett tids element tillagt, för de mentala bilderna av minne är inte förnimmelser av närvarande ting, utan av förflutna. Dock kommer intellektet att spela roll för minnet då dess tanke verkar på det lagrade bilderna från känslöfornimmelser.⁴⁰

Minne är den process med vilken information och kunskap kodas, lagras och hämtas fram. Vårt minne delas in i fem olika typer. Procedurminnet för de motoriska färdigheterna som att gå och cykla; perceptuellt minne för identifiering av objekt och ord i språkliga uttryck; semantiskt minne för generell kunskap om världen som geografi; korttidsminnet som är aktivt exempelvis när man läser och episodiskt minne för händelser och episoder definierade i tid och rum. Det episodiska minnet är konkret relaterat till egna upplevelser.⁴¹

Om kollektivt minne och personligt minne

Maurice Halbwachs var en fransk filosof och sociolog som utvecklade begreppet det kollektiva minnet. Kollektivt minne visar Halbwachs är ingen självklar sanning utan snarare ett socialt konstruerat begrepp. Det finns lika många kollektiva minnen som det finns grupper och institutioner i ett samhälle. Sociala klasser, familjer, förbund och företag har alla tydliga minnen som deras medlemmar har byggt upp, ofta över lång tid. Det är självklart individer som minns, inte grupper eller institutioner, men dessa individer som tillhör i en viss grupp kontext, utnyttjar ett visst sammanhang för att komma ihåg eller återkalla det förflutna.⁴² Även Connerton behandlar minnet som någonting kulturellt snarare än individuellt⁴³.

Halbwachs skiljer på historiskt minne och autobiografiskt minne. Det historiska minnet når oss genom exempelvis skriven text och fotografier och vi minns inte händelsen direkt. Detta minne kan bara bli stimulerat indirekt genom att exempelvis läsa eller en åminnelse, festlighet, då människor samlas och minns tillsammans. I det här fallet är dåtiden förvarat och tolkat genom sociala institutioner. Autobiografiskt minne är minne av händelser som vi personligen har upplevt. Det auto-

38 La Jetée, Chris Marker, 1962.

39 Dialaxeis 400 B.C i tolkning av Yates, 1974 (1966). Sid. 29.

40 Yates, 1974 (1966). Sid. 32.

41 www.NE:se sökord: minne, 2010-02-25.

42 Halbwachs & Coser, 1992. Sid. 22.

43 Connerton, 1989. Sid. 1.

biografiskt minne tenderar att blekna med tiden om det inte regelbundet förstärks genom kontakt med personer som med vilka man delar denna upplevelse från förr. Om vi inte håller minnet vid liv bleknar det och kan försvinna helt om det inte lockas fram av andra annars glömda associationer.⁴⁴



Figur 4. Familjealbumets bilder. Historiskt minne och autobiografiskt minne. Teckning: Marta Vännman.

Connerton delar in minnet i det personliga minnet, kognitiva minnet och *vane-minnet*. Det personliga minnet är vår levnadshistoria och våra personliga upplevelser. Det kognitiva minnet är allmän kunskap om världen, som geografi, matematik och berättelser. *Vane-minnet* är snarare kroppsligt, det skapas och återges genom gester, kroppsställning, handstil och andra förvärvade förmågor. Många studier av minnet som en kulturell verksamhet fokuserar på den skrivna förmedlingen av minne men Connerton intresserar sig för det kroppsliga. Han säger att minne är förkroppsligt i sociala aktiviteter som minnesceremonier och kroppsliga traditioner.⁴⁵

Landskapet spelar en social roll, miljöer tillhandahåller material för gemensamma minnen och symboler som binder gruppen samman och låter dem kommunicera med varandra. Landskapet fungerar som ett stort minnessystem för lagring av vår historia och ideal.⁴⁶

Den franske historikern Pierre Nora säger att vi pratar så mycket om minne för att det finns så lite av det kvar. Vi har lieux de mémoire, konstruerade minnesplatser, platser som ska påminna om dåtiden, för att det inte längre finns milieux de mémoire, minnesmiljöer, miljöer som vi har minnen till.⁴⁷

Nora skiljer på riktigt minne och historia och menar att det vi idag kallar minne inte är minne utan redan historia. Minne och historia, långt ifrån att vara synonym, uppstår nu som fundamentala motsatser skriver Nora. Minne är liv, fött ur levande samhällen och grundat i dess namn. Det står sig i permanenta förändringar, öppet för att minnas och att glömma, sårbart för manipulation och mottagligt för att bli långt vilande och regelbundet återuppväckt. Historia är rekonstruktionen, alltid problematisk och inte heller komplett, av vad som inte längre är. Minne är en perceptuellt verkligt företeelse, ett band som fäster oss till det eviga nuet. Historia är en representation av det förflutna. Minne är känslomässigt och inrymmer bara de fakta som passar det.⁴⁸

44 Halbwachs & Coser, 1992. Sid. 24.

45 Connerton, 1989. Sid. 21-25.

46 Lynch, 1960. Sid. 126.

47 Nora, 1989. Sid. 7.

48 Nora, 1989. Sid. 8.

Verkligt minne är det som tagit sin tillflykt till gester och vanor, i färdigheter förpassade genom otalade traditioner, i kroppens nedärvda. Det moderna minnet är framför allt arkivet. Det litar helt till de materiella lämningarna, inspelningarna och de synliga spåren. Inget annat samhälle har producerat arkiv så som vi gör.⁴⁹

Man kan förstå det som att minne är vad som verkligen hände och historia är subjektiva representationer av vad historiker tycker att det är viktigt att minnas. Kent C. Ryden skriver att minne måste vara ett mönster på själva landet, inte ett kluster av relikter på ett museum eller skriven historia⁵⁰. Idag förflyttas många arkiv från fysiska platser till digitala platser. Jag har undersökt några av dessa minnesplatser som finns tillgängliga genom Internet. Även om det är en form av arkiv så tas dessa minnen och berättelser tillbaka ut i världen och görs åtkomliga för alla att ta del av.

Minne, någonting av det mest personliga vi har är även någonting gemensamt, Halbwach menar att om vi inte delar våra minnen med andra så kommer de att blekna⁵¹. Vissa minnen kan man inte dela minnet med någon, antingen för att den personen inte längre finns eller för att man inte var med någon då när minnet skapades. En plats kan hjälpa till att bevara minnet genom att tillhandahålla minnesassociationer. En snäcka eller en sten kan vara ett minne av en plats, på så sätt kan man ta med sig en mycket liten del av den platsen. Minnen kan vara bra och de kan vara dåliga, allt vill vi inte minnas och vissa platser vill vi aldrig återbesöka för att de får oss att minnas.

49 Nora, 1989. Sid. 8, 13.

50 Ryden, 1993. Sid. 208.

51 Halbwachs & Coser, 1992.

Minnets platser

Det är möjligt att jag blev lite sentimental. Det kan ju hända att jag blev lite trött och kände mig en aning vemodig. Det är inte otroligt att jag kom att tänka på ett eller annat som var förknippat med barndomens lekplatser. Jag vet inte hur det inträffade, men dagens klara verklighet gled över i minnets ännu klarare bilder som steg till mig med styrkan av ett verkligt skeende.⁵²

52 Citat ur Smultronstället, Ingmar Bergman, 1957.

Om de platsbundna minnena

Jag menar med platsbundna minnen de minnen som kommer till oss av att besöka en plats. Minnen som ligger vilandes på platsen och som väcks inom oss när vi åter kommer dit. Vissa av dessa minnen kan vi plocka fram utan platsens hjälp men jag tror att platsen kan hjälpa oss att minnas. Hayden menar att plats är en stark källa till minnen eftersom en plats kan betyda så mycket och påverkar alla sinnen⁵³.

Yates skriver att när vi återvänder till en plats efter en betydande frånvaro, känner vi inte bara igen platsen själv, utan kommer ihåg saker vi gjorde här, minns personer vilka vi mötte och även de outtalade tankar som passerade genom vårt medvetande när vi var där förut⁵⁴. När vi återbesöker en barndomsplats, som farmor och farfars hem, minns vi hur det var att leka där som barn. Vi kan gå förbi en plats som vi bott på och när vi titta på vårt fönster så kan vi minnas vad tänkte och gjorde i den stunden av livet. I minnet som väcks när vi återbesöker en plats finns därmed delar av oss själva bevarat.

Augé förknippar vissa av Paris tunnelbanestationer med olika situationer i livet. Bara genom att tänka på dem eller säga deras namn gör att han börjar bläddra i sitt minne, som om det vore ett fotoalbum. En viss station får honom alltid att tänka på sina farföräldrar, den linje han förknippar med sin barndom är särskilt viktig. Andra stationer förknippar Augé med barndomens helgutflykter, en annan med arbete eller bostad. Vidare skriver han att tunnelbanelinjer är som livslinjerna i handen, de korsar varandra och möts inte bara på kartan utan även i allas liv och sinnen.⁵⁵



Figur 5. Bänken på gatan kan vara en minnesplats. Teckning: Marta Vännman

Ibland går jag till vår gamla kolonilott Plantagen⁵⁶, den är någon annans nu men platsen finns fortfarande kvar. Genom att gå på grusgången och titta på staketet och vår gamla låda för trädgårdsredskapen minns jag hur det var där när jag var liten. Jag tycker om att vara där då det påminner mig om min barndoms somrar. Även om en plats förändras så kan man ha kvar minnet. Risker är dock att minnet kommer att blekna om du och platsen är ensamma om detta minne.

53 Hayden, 1997 (1995). Sid. 18.

54 Yates, 1974 (1966). Sid. 22.

55 Augé, 2002. Sid. 4-6.

56 Namnet på vår kolonilott i Vinterviken, Stockholm.

Jag tänker att platser kan vara minnen, att man genom att vara på en plats som man förknippar med en person eller en händelse möts och återupplever. Vissa minnen kanske man inte kan dela med någon person och då blir platsen som håller minnet extra viktig. Min farfar har ingenting att göra med den urlund där han ligger begravd. Farfar bodde större delen av året på vårt sommarställe, det är där jag känner att jag är med honom. Det är där han gör sig påmind.

Ett sommarhus som funnits i familjen under många generationer har många minnen kopplade till sig. Därför kan det vara svårt att sälja ett sommarhus. Både av nostalgi, men även av hänsyn till de släktingar som tyckte om och vårdade platsen tidigare.

Platser kan få ett minne inom oss att väckas och vi kan ha platser som minnen av någon eller någonting. Sambanden mellan landskap och identitet och därmed minne, tanke och uppfattning är grundläggande för förståelsen av landskapet och människors känsla av plats⁵⁷.

Om att undersöka plats

En plats kan förstås abstrakt relativt snabbt och de visuella kvalitéerna kan avläsas men en plats känsla tar längre tid att förvärva. Det är de vardagliga upplevelserna, de som ofta är flyktiga och odramatiska och som återupprepade varje dag under året som är att verkligen känna en plats.⁵⁸

Arkitekten Christopher Day menar att vi kan förfina vår känsla för vad en plats säger. Genom att försöka uppfatta de outtalade värden som ligger bakom de yttre fenomenen, som hur en plats har planerats, hur det har konstruerats, hur det har utvecklats, tas om hand och används. Detta skärper vår känsla för en plats individualitet, inte bara de yttre skillnaderna utan även de mellan platsers själ.⁵⁹ Ryden skriver att för att förstå en plats ska man lyssna, prata med de boende, lyssna till deras berättelser och försöka att se platsen genom deras ögon⁶⁰. Lynch menar att för att förstå staden behöver man förstå alla de grupper och individer som bor i den. Man måste studera den mentala bilden av staden, som innehas av dess invånare.⁶¹

Kartan är en väldigt effektiv hjälp till geografisk kommunikation men på flera viktiga sätt säger den oss inte så mycket. För någon som känner området är kartan fylld av minnen och information som den som läser den inte ser. Varje kvadratcentimeter återskapar en bild, ett minne, en bit historia eller en halvt bortglömd upplevelse. Kartan visar var vissa kullar är och var vissa hus ligger men för någon som känner platsen är det i benen som det fysiska minnet av att klättra upp för kullen finns. Den som känner platsen vet hur dessa hus ser ut utanpå och inuti, vem som bott där och hur de ser ut vid olika tidpunkter på året.⁶² Uppskattningen av landskap blir personligare och består längre om det blandas med minnen av händelser⁶³.

57 Taylor, 2008. Sid. 3.

58 Tuan, 2003 (1977). Sid. 183.

59 Day, 2004 (1990). Sid. 74.

60 Ryden, 1993. Sid. 53.

61 Lynch, 1960. Sid. 2, 157.

62 Ryden, 1993. Sid. 21, 209.

63 Tuan, 1974. Sid. 95.

För att analysera staden och människornas sätt att använda den är Lynchs analysmetod användbar. I korthet bestod undersökningen av att de intervjuade fick skissa en karta över staden, göra en detaljerad beskrivning av ett par turer i staden och en lista av de delar som var mest distinkta och levande i den intervjuades sinne. Vägen till och från jobbet skulle beskrivas noga, vad man ser, dofter, ljud, stigmärken och ledtrådar som om man beskrev för en främling. Den intervjuade fick svara på frågor som, har du några särskilda emotionella känslor för olika delar av turen? Hur lång tid tar den? Är det tillfällen då du är osäker på din position? Centrala Bostons mest distinkta element skulle markeras på kartan, stora som små, men de som var lättast att känna igen. Även dessa element skulle beskrivas, om man hade känslor till dem? Var dess gränser gick? Efter följde en diskussion om hur viktigt det är att orientera sig i staden och om man känner någon glädje i att veta var man är och vart man är på väg? Hur lätt är det att hitta i Boston? Vilka städer har god orientering? Intervjun tog ungefär 1½ timme.⁶⁴

Med den här typen av analys kan man förstå vilka delar av staden som dess invånare fäste större vikt vid och hur de rör sig i staden. Platser som är viktiga för oss, vare sig det är för att de hjälper oss att hitta vägen eller för att vi har emotionella känslor för dem är platser för gemensamma minnen. I processen att hitta vägen är den strategiska länken det vi ser, men det vi ser är en produkt av både omedelbara intryck och minnet av tidigare upplevelser.⁶⁵

Idag finns det flera projekt där stadens muntliga historier och minnen om olika platser dokumenteras. Olika projekt samlar in och gör människors minnen och berättelser om platserna i deras kvarter tillgängliga för alla. De fungerar på lite olika sätt men de flesta har någon form av karta med utmarkerade platser och tillhörande ljudfiler och bilder. Här i Hornstull, Stockholm, där jag bor finns projektet 100 hus⁶⁶ som dokumenterar historier från vårt kvarter. New York har City of Memory⁶⁷ med historier från invånarna och mer yrkesmässiga inspelningar av både ljud och bild. Längs Themsens i London finns Memoryscape⁶⁸ som är olika ljud promenader som man kan ladda ner till sin mp3-spelare eller iPod med berättelser från människor vilkas liv på olika sätt hänger samman med floden.

Murmur⁶⁹ är ett projekt som startades i Toronto. På varje plats där det finns en inspelad historia monteras en murmur skylt med ett telefonnummer som vem som helst kan ringa för att lyssna på minnet som hör ihop med just den platsen. På så sätt är man som åhörare fysiskt i den miljön där berättelsen utspelar sig. Murmur menar att det är de personliga berättelserna på kvartersnivå som gör staden. Förhoppningen är att när man har hört en historia ska man få en annan syn på platsen och staden. Alla invånare uppmuntras att delta så att murmur reflekterar alla stadens röster då dessa berättelser är stadens identitet. Murmur startade i Toronto, Kensington Market under 2003 men har nu växt till att omfatta flera städer. Murmur skapades av Shawn Micallef, James Roussel och Gabe Sawhney med hjälp av CFC Media Lab i Toronto.⁷⁰

Shimon Attie är en konstnär som arbetar med frågor som rör minne, plats och identitet. Attie ger visuell form åt både personliga och kollektiva minnen genom att introducera historier om marginaliserade och bortglömda grupper in i det fysiska landskapet. Han gör i sin konst det glömda synligt

64 Lynch, 1960. Sid. 140-142.

65 Lynch,, 1960. Sid. 4.

66 <http://www.100hus.com/>

67 <http://www.cityofmemory.org/map/index.php#>

68 <http://www.memoryscape.org.uk/index.htm>

69 <http://murmurtoronto.ca/>

70 <http://murmurtoronto.ca/>

igen.⁷¹ I Lower East Side, New York, har Attie, i samarbete med Creative Time, gjort projektet *Between Dreams and History* (1996–1998). Attie ville ge visuell form till Lower East Sides personliga och kollektiva minnen. Han bad invånarna att skriva ner sin barndoms favoritsång, dikter, sina drömmar, förhoppningar, önskningar, farhågor, böner och minnen av kvarteret. Från dessa nedskrivna texter satte Attie ihop en poetisk text som projicerades på husfasaderna. Han valde att projicera texterna direkt på arkitekturen för att väcka byggnader till liv med de skrivna minnena. Han ville att texterna skulle skrivas i realtid så att de liksom minnen skulle komma och gå.⁷²

De projekten som jag har tittat på visar att relationen mellan minne och plats är viktig och att vi förknippar platser med specifika minnen. Det är dock inte alla som vill delta i den här typen av projekt då minnen ofta känns privata. Att lära känna en plats tar tid⁷³. En plats är mer än det som det går att se och ta på. Platser påverkar våra sinnen och sinnesförmågelserna skapar med våra minnen och vår vetenskap om det som skett innan någonting mer än det konkreta.

Förändring

En stads form är inte statisk, den måste vara plastisk till alla dess invånares vanor, och föränderlig till funktion och mening. De rörliga elementen i staden, särskilt människorna och deras sysslor, är lika viktiga som de byggda strukturerna, vi är inte bara åskådare utan del av detta skådespel. Vi behöver en miljö som inte bara är väl organiserad utan även poetisk och symbolisk.⁷⁴ Day menar att våra omgivningar potentiellt är den starkaste konstformen som vi upplever i våra liv. Beroende på alla oss, vilkas beslut och handlingar formar de mänskliga miljöerna, kommer de att tillföra läkning eller sjukdom.⁷⁵



Figur 6. De vet. Teckning: Marta Vännman

Vilka minnen som finns till en plats är inte synligt. I förändringsprocesser är det därmed mycket viktigt att arbeta med alla dem som upplever platsen idag och som kommer att uppleva den framöver⁷⁶. Det är deras minnen som kommer att bli påverkade. Vi umgås, gör ärenden, arbetar och studerar genom elektroniska kanaler. Vi kan hitta på identiteter och leva i interaktiva världar. Man kan både uppleva den platsen man är på och den platsen man tittar på med en webb kamera. Vi har ändå ett

71 http://www.mocp.org/collections/permanent/attie_shimon.php

72 <http://www.creativetime.org/programs/archive/1998/BetweenDreams/between/index.html>

73 Tuan, 2003 (1977).

74 Lynch, 1960. Sid. 2, 119.

75 Day, 2004 (1990). Sid. 28.

76 Tuan, 2003 (1977). Sid. 7.

grundläggande behov av att känna identitet och tillhörande till faktiska platser⁷⁷. Identitet är intimt förbundet med minne, både vårt personliga minne och det kollektiva minnet och landskapet är viktigt för förvarandet av dessa minnen⁷⁸. Den Europeiska Landskapskonventionens lyfter fram att landskapet är vårt gemensamma och därmed också allas ansvar. Enligt konventionens femte artikel ska människor ges möjlighet att aktivt delta i arbete med att skydda, vårda och utveckla landskapet.⁷⁹

Min mamma fick ett plommonträd på sin födelsedag som vi planterade på Plantagen. När vi inte längre skulle ha kvar Plantagen grävde vi upp plommonträdet och tog med oss det till vårt lantställe för att på så sätt ha kvar en liten del av en plats. Trädet klarade inte flytten så bra, det har dött nu, men ett litet tjuvskott har kommit upp som vi försöker hålla vid liv. Trädet kunde ha fått stå kvar på Plantagen men då hade vi inte fått bestämma vad som skulle hända med det. Det här är en fråga om att vårda eller förstöra ett minne.

En förändring sker hela tiden inte bara då vi skapar någonting nytt, utan även då vi bevarar, eftersom vi då förändrar tidens gång. Den förändring som sker genom mänsklig påverkan är ofta hastigare än den förändring som skulle ske utan vårt inflytande. En plats som finns kvar över lång tid blir förvaring av det kollektiva och personliga minnet⁸⁰. Beroende på hur platser utformas kommer de att bestå eller omarbetas. Platser som håller minnen kommer att påverkas i denna förändringsprocess och det är upp till alla oss som arbetar med platser att vara uppmärksamma på vad som händer med minnena. Minnen kan vårdas eller försvinna och platser kan skapas för nya minnen.

77 Taylor, 2008. Sid. 1-2.

78 Hayden, 1997 (1995). Sid. 9, 227.

79 <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>

80 Hayden, 1997 (1995).

Avslutande reflektion

Syftet med uppsatsen var att undersöka, försöka förstå och reflektera kring, sambanden mellan minne och plats. Jag har undersökt plats som begrepp och minne som fenomen och visat att plats är en stark källa till minnen på flera sätt. Målet var att belysa minnet som en viktig aspekt av landskapsarkitektur och visa hur vi som landskapsarkitekter kan förhålla oss till denna i en förändringsprocess. Att arbeta med platser som människor använder och engagerar sig i är en av landskapsarkitektens sysslor. Min önskan är att den här uppsatsen har fått läsaren att se på minnet som en viktig aspekt av landskapsarkitektur.

Jag har utgått från mina egna upplevelser och använt mig av dem för att exemplifiera och belysa litteraturen. Jag valde att använda mig själv då jag känner mig själv bäst. Minnen är personliga och därför har jag valt att ha en mer personlig prägel på den här uppsatsen.

Jag har varit övergripande i min undersökning, jag skulle ha kunnat valt att koncentrera mig på ett färre antal litterära verk, jag skulle på så sätt ha fått ett bättre djup i stället för bredd som nu är fallet. Under arbetets gång tog jag beslutet att det var viktigare för mig att förstå begreppen plats och minne än att titta på vad som hänt med minnen i förändringsprocesser. Jag valde att frångå mitt mål på så sätt att jag inte har svarat på hur vi som landskapsarkitekter kan förhålla oss till dessa platser som håller minnen i en förändringsprocess. I en fortsatt undersökning skulle det vara intressant att titta på om några av dessa minnesprojekt i städerna har används i förändringssammanhang. Det skulle även vara intressant att göra en minnesundersökning för att se vilka minnen som finns till en viss plats. Jag har stött på flera konstprojekt som rör minne, plats och identitet vilka jag inte tagit med i den här uppsatsen. Jag vill gärna fortsätta att titta på hur ett konstnärligt förhållningsätt till platser och minnen kan användas av landskapsarkitekter.

Det har varit spännande att skriva den här uppsatsen och jag vill gärna fortsätta att undersöka hur jag som landskapsarkitekt kan arbeta med minnet.

Referenser

Internet

Attie, Shimon, Museum of Contemporary Photography Chicago, Hemsida, [Online], 2010-03-08.
Tillgänglig: http://www.mocp.org/collections/permanent/attie_shimon.php

Between Dreams and History, Attie, Shimon, Creative Time, Hemsida [Online], 2010-02-15.
Tillgänglig: <http://www.creativetime.org/programs/archive/1998/BetweenDreams/between/index.html>

City of Memory, Hemsida, [Online], 2010-03-08.
Tillgänglig: <http://www.cityofmemory.org/map/index.php#>

Europeiska landskapskonventionen, Council of Europes, Hemsida, [Online], 2010-03-22.
Tillgänglig: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>

Europeiska landskapskonventionen, Riksantikvarieämbetet, Hemsida, [Online], 2010-03-22.
Tillgänglig:
http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/europeiska_landskapskonventionen.html

Hundra hus, Hemsida, [Online], 2010-03-11.
Tillgänglig: <http://www.100hus.com/>

Memoryscape, Hemsida, [Online], 2010-02-15.
Tillgänglig: <http://www.memoryscape.org.uk/index.htm>

Murmur, Hemsida, [Online], 2010-03-08.
Tillgänglig: <http://murmurtoronto.ca/>

Nationalencyklopedin, Hemsida, [Online], sökord: minne, 2010-02-25.
Tillgänglig: <http://www.ne.se/minne/1145178>

Taylor, Ken, 2008, Landscape and Memory, Unesco, Hemsida, [Online], 2010-01-28.
Tillgänglig: <http://portal.unesco.org/ci/en/files/28193/12336783913TaylorPaper.pdf/TaylorPaper.pdf>

Filmer

Smultronstället, 1957, [Film], regisserad av Ingmar Bergman, AB Svensk Filmindustri.

La Jetée, 1962, [Film], regisserad av Chris Marker, Argos Films.

Tryckta källor

Augé, Marc, 2002, *In the Metro*, (Un ethnologie dans le métro, 1986), Minneapolis: University of Minnesota Press.

Connerton, Paul, 1989, *How Societies Remember*, Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Day, Christopher, 2004 (1990), *Places of the Soul: Architecture and Environmental Design as a Healing Art*, 2. uppl., London: Thorsons.

Drabble, Margaret, 1979, *A Writer's Britain: Landscape in Literature*, London: Methuen.

Halbwach, Maurice & Coser, Lewis A, 1992, *On Collective Memory*, Chicago: The University of Chicago Press.

Hayden, Dolores, 1997 (1995), *The Power of Place: Urban Landscape as Public History*, Cambridge & London: The MIT Press.

Kevin Lynch, 1960, *The Image of the City*, Cambridge & Massachusetts: M.I.T. Press & Harvard University Press.

Kwon, Miwon, 2000, *The Wrong Place*, *Art Journal*, Spring: 33-43.

Nora, Pierre, 1989, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, *Representations*, 26: 7-25.

Relph, Edward, 1976, *Place and Placelessness*, London: Pion.

Ryden, Kent C., 1993, *Mapping the invisible landscape: folklore, writing, and the sense of place*, Iowa City: University of Iowa Press.

Sandin, Gunnar, 2003, *Modalities of Place: On Polarisation and Exclusion in Concepts of Place and in Site-Specific Art*, Diss. Lund: Department of architecture and built environment.

Tuan, Yi-Fu, 1974, *Topophilia. A study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, New Jersey: Prentice-Hall.

Tuan, Yi-Fu, 2003 (1977), *Space and Place. The Perspective of Experience*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Yates, Frances A., 1974 (1966), *The Art of Memory*, London: Pimlico.